

Взаємодія граматичної категорії виду і лексико – граматичної категорії способів (родів) дієслівної дії

Сидоренко Т. М.

Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя

Взаємодія граматики і лексики виявляється в усіх граматичних категоріях, але особливо вона помітна у категоріях семантизованих, таких як вид у дієсловах. Ядро семантичної категорії аспектуальності становить граматична категорія виду, а на її периферії перебуває лексико – граматична категорія **способів (родів) дієслівної дії (далі - СДД)**.

У лінгвістичній літературі вид дієслова тлумачиться то як словотвірна категорія [Русская грамматика, Т.1, 1990:584], то як словозмінна [Маслов 1963]. “Цілком очевидно, - зазначає І.Г.Милославський,- що видові кореляції не виражаються за допомогою закінчень, це сфера дії суфіксів та префіксів. Лексикографічна практика також схиляється до висвітлення корелятивних за видом дієслів як самостійних словникових статей. Таким чином, з якого б боку не розглядали видову кореляцію – з боку регулярності утворення, з боку засобів оформлення, з боку практичної презентації у словниках, - вид виступає як словотвірна категорія” [1981:158]. Корелятивність твірної і похідної видових форм намагаються підтвердити наявністю спільного семантичного інваріанта, в межах якого відбувається лексична і морфологічна деривація.

Вид є морфологічною категорією зі складною семантичною структурою, вказуючи на яку О.М.Пешковський підкреслює, що семантика виду описує перебіг у часі або розподіл у часі дії [1956:105]. За академічним виданням вид виражає динамічну ознаку або в процесі її розгортання, становлення, або як цілісний комплекс, повністю реалізований чи спрямований на повну реалізацію в процесі виконання [1969:337]. В даному випадку вказується на семантичну ознаку повної, цілісної – неповної, нецілісної реалізації процесуальної ознаки дії або стану, репрезентованої формами доконаного і недоконаного виду.

Основою категорії виду є двочленна опозиція цілісності / нецілісності дії, маркованим членом якої виступає форма доконаного виду (цілісність). Форми недоконаного виду є немаркованими і позначають дію як необмежену щодо її цілісності, чим і мотивується їх подвійне вживання. Вони можуть позначати нецілісну (*Юнак пише листа*) і цілісну (*Юнак уже писав листа*) дії. Кваліфікація форм доконаного виду як маркованих на парадигматичному рівні підкреслює граматичний характер семантичної мотивованості категоріальних значень виду на рівні системи, що відмежовує її від інших категорій у безвидових мовах (де наявні лише способи дієслівної дії) і від свого поняттєво – функціонального еквівалента – мовно – поняттєвої категорії аспектуальності.

Будь-яка ситуація існує і розгортається в часі, що послідовно реалізується семантикою часових форм. Видова семантика відносно незалежна від часової і перетинається в синтагматиці. Вид пов'язаний з внутрішньою темпоральністю дії,

стану. У цьому аспекті важливим є розмежування зовнішнього і внутрішнього часу. Вся ситуація взагалі міститься у зовнішньому часі щодо моменту мовлення: до, одночасно з ним, після нього. Часові стосунки всередині самої ситуації формують її внутрішню темпоральність і виражаються граматичними значеннями доконаного і недоконаного виду. Опозиція зовнішнього і внутрішнього часу відображає нетотожність семантики часових і видових форм у системі мови і системі мислення. Внутрішній час пов'язаний з ознакою цілісності (комплексності) / нецілісності (некомплексності) дії, з її послідовною диференціацією щодо "точечності" і "лінійності". Опозиція зовнішнього / внутрішнього часу пов'язана з різним статусом мовця. Зовнішні часові форми характеризуються позицією спостерігача, який послідовно здійснює зовнішнє членування перебігу дії відповідно до моменту мовлення. Семантика виду дорівнює онтологічно позиції діяча – двох поглядів на її перебіг як на неподільне ціле (док.в.) і як на членовану величину (недок.в.) [Маслов 1963]. Отже поняття внутрішнього часу співвідноситься з кількісним виміром і репрезентується на віртуальному рівні мовного знака, що засвідчує когнітивність видової семантики

Вид посідає особливе місце в підсистемі морфологічних категорій в силу свого зв'язку з різними мовними рівнями: характеризується парадигмою засобів вираження (префікси, суфікси), пов'язаний з лексико – семантичними властивостями дієслів, спрямований в словотвір у морфологічній і лексичній деривації.

Співвідносність виду з дієслівною лексемою свідчить про віртуальний характер його граем, пор.: *писати – написати статтю, писати – розписати красу Полісся, писати – вписати учня до списку*. Тому, на думку О.В.Бондарка, вид не може членувати всю дієслівну лексику на два протилежні класи і виражати одне слово у двох формах, бо видове протиставлення відбувається як в межах однієї лексеми, так і між різними лексемами. Відповідно, вид варто визнавати граматичною категорією змішаного типу, почасти словозмінною, почасти класифікаційною [1967:77]. Тобто, види можуть ґрунтуватися на граматичних формах того самого слова, на різних словах або на частково різних – частково тотожних, коли в межах однієї лексеми можлива видова корелятивність внаслідок варіативності лексико – семантичних компонентів [Загнітко 1996:215]. Однак більшість граматистів вважають, що корелятивні пари є формами одного й того ж слова, отже належать до однієї дієслівної парадигми. Основу такого трактування членів видової пари становить семантичний критерій, згідно з яким слова, що входять до видової пари, називають одну й ту ж дію як результативну, завершену, або ж як нерезультативну, незавершену [Грищенко 1997:409-410].

З'ясування належності дієслова до корелятивної пари – одна з важливих проблем мовознавства. Не всі дієслова мають парні видові форми або послідовно реалізують видову парність свого типу. З цього погляду ідентифікують дієслова парновидові, одновидові і дієслова з нерівночастотною видовою співвідносністю [Шелякін 1983:143]. Наприклад, дієслова типу *робити – зробити, піднімати – підняти, проходити – пройти* – парновидові, дієслова типу

гордувати, їздити, розбахкатися, натерпітися – одновидові, дієслова типу *запрацюватися, заклопотатися, але загулятися – загулюватися*: *-Та ви ж довго не загулюйтесь, діти* (Вас., II, 1959, 174); *Трапилось так, що й цього вечора я загулявся допізна* (Збан., Мор. чайка, 1959, 79) [Словник II:99] – з нерівночастотною видовою співвідносністю.

З метою вирішення цього питання граматисти часто звертаються до критерію Ю.С.Маслова [Залізник Ганна А. 2000:47-52]. При встановленні видової корелятивності враховується, чи може дієслово недоконаного виду виражати подійне значення (за аспектуальною системою російської і української мов дієслова доконаного виду завжди виражають події, а дієслова недоконаного виду можуть характеризувати одне з трьох значень: стан, процес, подію. Видова співвідносність має місце, якщо дієслово недоконаного виду при описі повторюваних подій і в контексті *praesens historicum* (теперішній історичний) замінює дієслово доконаного виду, не змінюючи при цьому зміст повідомлення. Наприклад, *Він написав листівку знайомому і відніс її на пошту. Він пише листівку знайомому і відносить її на пошту. Щоразу перед святами він пише листівку знайомому і відносить її на пошту.*

Поряд з видовими парами аспектуальна система української мови фіксує дієслова, які перебувають за межами видових опозиції. Це непарні дієслова доконаного виду (*perfectiva tantum*) і непарні дієслова недоконаного виду (*imperfectiva tantum*). Є.А.Земська в своїй статті вказує, що відсутність корелятивної пари у дієслів **недоконаного виду** пояснюється відсутністю морфологічного показника для утворення форм доконаного виду [1955:5]. Автори праці “**Введение в русскую аспектологию**” зауважують, що непарність дієслів *imperfectiva tantum* обумовлена семантичними причинами: ці дієслова не виражають подійного значення, тому не можуть входити до видової пари. Вони охоплюють широку сферу значеннєвих характеристик станів, властивостей, співвідношень, різноманітних неграничних процесів, наприклад, *мати, стояти, містити, знати, боятися, жаліти, гуляти, розмовляти* [2000:85]. Відсутність корелятивної пари у дієслів **доконаного виду** пояснюється відсутністю вживаної форми для вираження відповідного змісту. Одновидовими є лише дієслівні композити з префіксами *кількісно – часового значення*. В межах дієслів з префіксами просторового значення одновидових типів не спостерігається тому, що такі дієслова можуть поєднувати в собі значення обох видів [Земська 1955:8].

Отже, морфологічна категорія виду належить до віртуально закріплених і семантично мотивованих класифікаційних категорій. Ядром граматичної категорії виду дієслова є семантико – парадигматичний компонент, співвіднесений з морфологічною і лексичною деривацією, який і визначає корелятивність / некорелятивність морфологічних форм виду, місце *perfectiva* й *imperfectiva tantum* у видовій семантиці.

Поза системою морфологічних категорій перебувають великі угруповання слів, що передають певне лексичне значення за допомогою граматичних форм. Основою кваліфікації певного угруповання як *лексико – граматичного розряду*

(далі – ЛГР) є: об'єднання слів на ґрунті семантичної спільності; значущість цього угруповання для граматики; морфемна маркованість / немаркованість і под.

Лексико – граматичні розряди, семантика яких базується на морфемній мотивованості, не становлять опозицію іншим лексико – граматичним розрядам. Хоча спроби установити таку опозицію досить широко представлені в дослідженнях з проблем аспектології, зокрема при аналізі **способів (родів) дієслівної дії**. СДД – це підпорядковані аспектуальності пари дієслів, одне з яких характеризується якимось додатковим значенням: повторюваності, розподільності, однократності та ін. СДД охоплюють значення, що виділяються на основі спільності типу протікання і розподілу в часі дієслівних дій, у мовному вираженні яких важлива роль належить словотвірним ознакам. Так, одні аспектологи зараховують до ЛГР способів дієслівної дії лексеми за ознакою формальної фіксованості / формальної нефіксованості (Ю.С.Маслов, О.В.Бондарко, М.О.Шелякін та под.). Відповідно розрізняють характеризовані СДД (слова з формальною фіксованістю семантичної ознаки), нехарактеризовані СДД та проміжні, непослідовно характеризовані способи дії. Для інших ознака формальної фіксованості / нефіксованості значення виявляється тією межею, яка зумовлює зарахування / незарахування дієслів до ЛГР способів дієслівної дії (Н.С.Авілова, Г.Г.Кухтенкова, Д.М.Шмельов та інші). Згідно з цим поглядом, належність до певного виду, як граматичної категорії, властива кожному дієслову, а приналежність до одного зі СДД – ні. СДД являють результат певної семантичної модифікації вихідного (первинного) дієслова, яка має формальне вираження: префікс, суфікс, конфікс.

Об'єктом аналізу статті є виявлення подібних і відмінних характеристик між граматичною категорією виду і лексико – граматичними розрядами способів (родів) дієслівної дії.

Способи дієслівної дії пов'язані з семантикою дієслова, їх значення детермінуються всією граматичною системою мови і семантико – парадигматичними лексичними зв'язками. Неоднопланові семантичні критерії вичленування СДД вказують на семантичний характер цього явища. Але слова, об'єднані певним СДД, - це вже не лексична група, бо їх категоріальне значення має зовнішнє вираження, хоча ще й не граматична, тому що зовнішні виразники окремих СДД не є регулярними. Все це вказує на міжрівневий статус СДД.

Лексико – граматичні розряди способів дієслівної дії, виражаючи об'єктивний перебіг подій, зближуються з граматичною категорією виду з **семантичного погляду**. На думку Ю.С.Маслова, **за своїм семантичним змістом вид і СДД тісно поєднуються, і тому можна навіть твердити, що вони належать до однієї і тієї ж сфери значень: і вид, і способи дієслівної дії відображають певні відмінності в типах реалізації дієслівної дії чи в типах вираження (інтерпретації) цієї реалізації мовцем**[1962:160]. Отже, змістовий бік категорії виду і категорії СДД дуже близький. Не можна не погодитись з твердженням, що одне і те ж дієслово може бути одночасно дієсловом видової пари, якщо воно задовольняє критерій видової корелятивності, і належати до

відповідного СДД, якщо воно за формою і значенням відповідає йому. Наприклад, дієслова типу *стрибнути*, *вкусити* репрезентують однократний СДД до *стрибати*, *кусати* і водночас виступають їх видовими корелятами, а лексема *полюбити* кваліфікується як СДД і не становить видової пари до *любити*, бо не виражає значення події [Залізник Ганна А. 2000:13]. При цьому заперечується трактування СДД лише як одновидових дієслів [Ісаченко 1960:300; Городенська 1993:202]. Так, О.В.Ісаченко зауважує, що доконаність (за його термінологією це способи дієслівної дії - С.Т.) відрізняється від інших прийомів дієслівного словотворення тим, що – маніфестуючи лише внутрішні модифікації основного дієслова – доконаність зберігає з ним своєрідну співвіднесеність, пор.: *грати* – *зіграти*, *грати* – *заграти*. Словотвірні способи ж, у власному значенні цього терміна, формують нові дієслівні лексеми з якісно новим значенням щодо первинного дієслова, пор.: *грати* – *програти*, і мають, як правило, співвідносні видові пари: *програти* – *програвати* [1960:300]. Вагомим аргументом проти врахування видової непарності як головного показника ідентифікації СДД є утворення форм вторинного імперфектива (вторинним імперфективом в аспектології називають імперфектив від дієслова доконаного виду, яке, в свою чергу, утворилось від дієслова недоконаного виду шляхом префіксації–С.Т.): *зачитатися* – *зачитуватися*, *находити* (дванадцять кілометрів) – *нахожувати*, *перегукуватися* – *перегукатися*.

Н.С.Авілова стверджує, що в середині СДД можлива видова кореляція. Але для різних розрядів СДД неоднаковий ступінь входження до видової пари, головним фактором частотності виступають семантичні і структурні причини. Так, серед факторів, які впливають на видову співвідносність / неспіввідносність значущими є :

1. Вплив на видову співвідносність / неспіввідносність категорії граничності / неграничності. Одні дієслова - це абсолютно граничні або неграничні, наприклад: *будувати*, *різати*, *твердити*, *вартувати* і *марити*, *сидіти*, *аплодувати*, інші в залежності від контексту набувають значення граничності / неграничності, пор.: *читати*, *писати*, *лягати*; ***читати*** вголос та ***читати*** до пізнього вечора. Семантика таких одновидових дієслів в ряді випадків змінюється при додаванні конфікса, набуваючи значення досягнення результату для самого суб'єкта дії з відтінком інтенсивності, в результаті чого похідне дієслово включається до видової кореляції [Авілова 1976:310], наприклад: *договоритися* – *договорюватися*, *виспатися* – *висипатися*, *загулятися* – *загулюватися*.
2. Специфіка значень окремих СДД. Багатократні СДД, переривчасто тривалі (*погримувати*, *поспікувати*), різновиди кумулятивного СДД (*назбирати грибів*, *находитися до приміщення*), починальний з префіксом *по-* (*побігти*, *посхоплюватися*), тривало – дистрибутивний СДД (*роздумувати*, *розгулювати*), дієслова розподільного СДД не мають корелятивних пар (*переміряти все взуття*, *понідрімати листя*). Ці

дієслова(крім багатократних і переривчасто – пом’якшувальних дієслів) маніфестують кінцевий результат або загальну кількість часу перебігу дії, що характерне лише для семантики доконаного виду. Навпаки, гранично – кількісний СДД, дієслова з кінцево – негативним значенням утворюють видові пари, порівняйте: *розмірковувати, полізти, поплакувати і допитися (до хвороби) та допиватися*. Серед дистрибутивно – сумарних (за термінологією О.В.Ісаченка) можливі видові форми недоконаного виду від дієслів з префіксами *роз-, об-: роздарити – роздарювати (всі речі), роздати – роздавати (всі цукерки); об’їздити – об’їжджати (всі околиці), обпитати – обпитувати (всіх свідків)*. Ці дієслова підкреслюють ознаку розподілу за частинами членованого предмета, що дозволяє подати дію як процесну чи кратну.

3. Причиною видової непарності є семантика однократності дії в загальному розумінні цього поняття, пор.: дієслова починального і фінитивного СДД: *побігти, відшуміти*, тривало – одноактного СДД: *провити*. Так, Н.С.Авілова [1976:288], О.В.Бондарко[1987:71-72] дотримуються думки, що і дієслова з суфіксом *-ну-* видової пари не становлять, бо мають яскраво виражену семантику однократності. Автори праці “**Введение в русскую аспектологию**” відстоюють думку, за якою однократні дієслова, утворені від багатоактних первинних дієслів, становлять з ними видову пару, бо доконаний вид виражає конкретно – фактичне значення. Наприклад: *кидати – кинути, стрибати – стрибнути, блискати – блиснути. Анастасія блиснула на нього чорними очима, в погляді була майже зненависть* [Загребельний 1984: 38]. *Хай йому абищо: справа вся ляснула* [Вишня 1974, II:250].
4. Семантично – аспектуальне зміщення в дієсловах одного СДД. Дієслово одновидового СДД підкреслює семантичну ознаку, властиву парновидовим дієсловам, наприклад: *просидіти – просиджувати (цілий день над книгами), простояти – простоювати (години біля магазину)*, виражають крім часових характеристик, в межах яких реалізується дія, значення “використати вказаний час якимось чином”.
5. Емоційно – експресивна забарвленість дієслівного слова. Як зауважує Ю.С.Маслов, будь-яка стилістично забарвлена передача дії, як урочисто – піднесена, так і грубувато – іронічна, “зосереджує увагу на цілісному факті, що не членується”[1959:202]. Наприклад, *вбити – вбивати, але ухлопати, схопити – схоплювати, але цапати, кидати – кинути, але кидонутти* і подібні.
6. Фактор омонімії. За нормами української мови ряд дієслівних утворень не можна вважати корелятивною видовою парою, бо матиме дію явище омонімії, наприклад, слово “**поспівати**” не становить видової пари з дієсловом **поспівувати**, яке завдяки ітеративному суфіксу *-ува-* небуває значення переривчасто – пом’якшувального вияву дії. Н.С.Авілова припускає, що причиною омонімії у дієслів

односпрямованого руху є не лише семантичне значення слова, а й структурна неможливість утворення вторинного імперфектива: префікс *по-* формує різні СДД. Так, утворення вторинного імперфектива від дієслова тривалого СДД *походити* (певний час на подвір'ї) не можливе, бо існує дієслово *походжати* в переривчасто – пом'якшувальному СДД.

Відмінність між СДД і видом дієслова ґрунтується на їх функціональних характеристиках, корелятивності з семантикою дієслова і статусом у вираженні частиномовної семантики. За допомогою СДД репрезентуються різні за своїм змістом дії і зміна одного розряду СДД на інший зумовлює зміну самої дії, пор.: *надивитися* (гранично – кількісний СДД) *Чолом тобі, сине, широкеє море! Незглибна безодне, безмежний просторе, Могутняя сило, - чолом! Дивлюсь я на тебе і не надивлюся, Думками скоряюсь, душею молюся, Співаю величний жалом* [Вороний 1989:106]; *здивитися* (надмірно – тривалий) *Десть далеко за Хортицею вибивався щербатий місяць. Поволі підвівся над Дніпром і теж сумно задивився у вікно* (Баш., Надія, 1960,93)[Словник:ІІІ,108]; *поподивитися* (розподільний) *Не один день поподивились діти у вікно, виглядаючи матір*. Зміна виду залишає дію незмінною, зміщуються тільки певні акценти в характері її перебігу, наприклад: *...в лютому р. 1901в Менську Мержсинський вмирає на руках Лесі...І протягом однієї ночі Леся Українка пише драматичну поему "Одержима"... та І напишуть: слава не помре їм У прийдешнім брязкоті мечів* [Маланюк 2001: 176, 264].

У сфері СДД не існує структури властивої граматичним категоріям: рядів граматичних форм (часу, способу, особи) і протиставлення цих рядів.

Таким чином, необхідно визнати, що в межах СДД можлива видова кореляція. Саме від специфіки СДД (поряд з показником граничності / неграничності у процесуальній ознаці), залежить видова співвідносність / неспіввідносність, відповідно тип словотворення дієслів, вияви лексико – синтаксичної поєднуваності / непоєднуваності з певними групами слів. Отже, СДД перебувають у системі інших лексико – граматичних розрядів, як, наприклад, збірні, речовинні, конкретні і абстрактні іменники; розряди зворотних дієслів; а вид належить до морфологічних категорій (поряд з категоріями часу, відмінка, роду тощо). Різниця між дієслівним видом і СДД являє собою один із проявів загальних відмінностей між морфологічними категоріями і лексико – граматичними розрядами[Бондарко 1971:8-9].

Література

1. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М.: Наука, 1976. – 328с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 334с.
3. Бондарко А.В. Виды глагола и способы действия в русском языке. // Русский язык и литература в школе. – 1971. - № 2. – С. 6 – 17.

4. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. – Л.: Просвещение, 1967. – 192с.
5. Вишня О. Твори у 5 томах. Т.2. – К.: Дніпро, 1974. – 357с.
6. Вороний М.К. Твори. /Упоряд., підгот. текстів, передм. та приміт. Г.Д.Вереса. – К.: Дніпро, 1989. – 687с.
7. Загнітко А.П. Теоретична грамати́ка української мови. Морфологія. – Донецьк, ДонДУ, 1996. – 435с.
8. Загребельний П.А. Твори: В 2-х т. Т.1. Розгін: Роман. – К.: Дніпро, 1984. – 549с.
9. Зализняк Анна А., Шмелев А.Д. Введение в русскую аспектологию. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 226с.
10. Земская Е.А. Типы одновидовых приставочных глаголов в современном русском языке. // Исследования по грамматике русского литературного языка. Сборник статей. За ред. Н.С. Поспелова, Н.Ю. Шведова. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1955. – 554с.
11. Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. – Ч.2. – Братислава: Изд-во Словацкой АН, 1960. – 577с.
12. Маланюк Є. Ф. Невичерпальність. Поезії, статті. – К.: Веселка, 2001. – 318с.
13. Маслов Ю.С. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке: (Значение и употребление). // Вопросы грамматики болгарского литературного языка. – М., 1959. – С. 157 – 312.
14. Маслов Ю.С. Вопросы глагольного вида в современном зарубежном языкознании. // Вопросы глагольного вида. – М.: Изд-во иностранной литературы. – 1962. – 438с.
15. Маслов Ю.С. Морфология глагольного вида в современном болгарском литературном языке. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 184с.
16. Милославский И.Г. Морфологические категории современного русского языка. – М.: Просвещение, 1981. – 254с.
17. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. М.: Учпедгиз, 1956. – 511с.
18. Русская грамматика: В 2 т. – М.: Наука, 1990.- Т. 1. – 788с.
19. Словник української мови в 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
20. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583с.
21. Сучасна українська літературна мова. Підручник. / За ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 493с.
22. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л.: Наука, 1987. – 352с.
23. Шелякин М.А. Категория вида и способы действия русского глагола: Теоретические основы. – Таллин: Валгус, 1983. – 216с.